

УДК [35.07:296.682:355](091):94(477) “16”

О. Л. ОЛІЙНИК

ТРАДИЦІЇ ВРЯДУВАННЯ В ПОЛІТИЦІ Й ПРАКТИЦІ ГЕТЬМАНА П. САГАЙДАЧНОГО

Викладено діяльність П. Сагайдачного, яка була направлена не тільки на покращання військової справи, а й на підняття авторитету православ'я.

Ключові слова: козацтво, устрій, традиції врядування, управлінські структури, державотворення.

Based on the analysis of P. Sagaidachnogo attempt to show that it was aimed not only at improving military affairs and raising the authority of orthodoxy.

Key words: Cossacks, structure, traditions, governance, administrative structure, state.

У переломні моменти історії будь-якого суспільства завжди з'являються визначні особистості, які залишають помітний слід в історії свого народу, нації, держави. Провідне місце в історії українського народу займає один з найвидатніших його синів – гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Порівняно короткий період його активної діяльності характеризувався не тільки значними успіхами у військовій галузі та зміцненні православ'я. Досить помітними, але недостатньо дослідженими залишаються його здобутки у внутрішньополітичній, зокрема адміністративній діяльності.

За наполегливим відстоюванням старовинних прав і свобод козацтва стояло прагнення відновлення і зміцнення на українських теренах традиційної системи врядування під юрисдикцією козацтва. Власне, на це і була направлена його внутрішньополітична діяльність, хоча брак джерел і не дозволяє вказати на конкретний документ програмного характеру. Але аналіз його дій, їх послідовність, опосередковані дані і побудовані на цьому висновки вказують на державотворчий характер діяльності П. Сагайдачного.

Як видно з вітчизняної історіографії, гетьман був видатним воєначальником, дипломатом і меценатом. Дослідниця історії українського козацтва О. Апанович розвіяла уявлення про П. Сагайдачного як про “польсько-шляхетського угодовця”, наголосивши на тому, що він поставив зброю на охорону культури та освіти [2, с. 20]. Військові аспекти стали предметом досліджень Л. Коваленка, який зазначив, що завдяки політиці П. Сагайдачного козаки виступають на перше місце в тогочасному суспільстві України і перебирають на себе роль провідної верстви [6, с. 135]. Засади військової стратегії армії П. Сагайдачного в поході на Москву у 1617-1618 рр. досліджувалися О. Гуржієм та В. Корнієнком, які довели високий рівень воєнного мистецтва українського козацтва [4, с. 71]. Порівнявши військово-політичну діяльність П. Сагайдачного та Б. Хмельницького, О. Фірсов зробив

наголос на тому, що “П. Сагайдачний добивався автономії України та широких прав у складі Речі Посполитої” [11].

Беззаперечні успіхи видатного провідника козацтва П. Сагайдачного у військовій, релігійній, дипломатичній та освітній галузі не можна вважати за кінцеву мету його діяльності. Ці напрямки мали забезпечити успіх у будь-яких важливіших справах чи задумах гетьмана. Армія, церква, пошук потенційних союзників, наука та освіта – це лише ключові складові, і кожен окремих з них можна розглядати лише як створення необхідних і достатніх умов для реалізації вищої мети, яка потребувала об’єднання усіх цих ключових напрямків в єдине ціле. І таким цілим могла виступати тільки держава. Проблеми відтворення управлінських засад як не менш важливі складові державотворчих процесів досі приділялося недостатньо уваги.

Метою роботи є дослідження внутрішньополітичної діяльності П. Сагайдачного, яка, на нашу думку, була направлена на відродження державотворчих процесів Русі – України, серед яких чільне місце посідали національні традиції врядування.

Походження П. Сагайдачного з дрібної українського шляхти і становлення в часи загострення ідейних протистоянь сприяли формуванню національно свідомого діяча. Здобувши належну освіту в Острозькій та Львівській школах і закріпивши її в ще одній українській академії – Запорозькій Січі, він увібрав у себе відповідний національний дух і переконання.

Перебуваючи на Січі, П. Сагайдачний об’єктивно оцінив не тільки військовий потенціал запорожців, а й їхню управлінську структуру, побудовану на традиційних демократичних цінностях. Напевне, саме тут зародилися його плани державотворчого характеру, які пізніше він почав послідовно втілювати в життя.

Приналежність його до вищої козацької старшини ніби визначала, як стверджують деякі історики, обмеженість та однобічність його політики, начебто спрямованої тільки на задоволення інтересів панівної верхівки. Цей стереотип аж ніяк не відповідає історичній правді. Гетьмана П. Сагайдачного глибоко хвилювала доля власного народу гнобленого шляхетською Річчю Посполитою. Відточуючи військово мистецтво запорожців у боротьбі проти турецько-татарської загрози, від добре розумів, що час для рішучої боротьби з головним супротивником ще не настав. Воювати на два фронти з такими могутніми державами, як Річ Посполита і Отоманська Порта було не під силу жодній країні, і тому П. Сагайдачний широко застосовував дипломатичні засоби, завжди намагаючись використовувати слушний час для переговорів з королем.

Так було у 1618 р., коли король звернувся до гетьмана П. Сагайдачного з проханням врятувати королевича Владислава, який потрапив у скрутне становище в поході на Москву. П. Сагайдачний не зразу погодився допомогти королевичу і висунув до короля серйозні вимоги, які стосувалися розширення козацької території; поновлення порушеного унією православ’я на українських теренах; збільшення чисельності козацького війська та визнання Польщею судової та адміністративної автономії України [14, с. 35].

Слід звернути увагу, що всі ці вимоги так чи інакше стосувалися відновлення на доволі значній території традиційного устрою в ключових галузях – ідеологічній, військовій та судово-адміністративній. Вища влада Корони погодилася на всі вимоги козацького ватажка. Це, фактично, була перша спроба заявити про прагнення окремішності адміністративно-політичного устрою українських земель, адже у висунутих вимогах чітко проглядаються державотворчі риси у вигляді власної адміністративно-правової структури підпертою військовою силою козацтва та ідеологією православ'я.

Вдруге скрутною ситуацією, в яку потрапила Річ Посполита під Хотиним, П. Сагайдачний вдало скористався в 1620 р., коли в черговий раз королевич Владислав особисто звернувся до нього про допомогу. На цей раз вимоги козацького ватажка були не менш конкретними і виглядали логічним продовженням попередніх: 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду, що призначався з польських магнатів; 2) визнати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вольностей і прав козацтва; 4) надати населенню України свободу православного віросповідання; 5) православна ієрархія (митрополит, єпископи) висвячена патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гонінь від влади Речі Посполитої. Тут в основу вимог покладено легітимізацію на теренах України влади гетьмана, а значить, відновлення традиційної моделі врядування. Це був значний успіх: фактично визнавалася автономна козацька республіка в Україні на чолі з обраним гетьманом.

Козацька верхівка на чолі з П. Сагайдачним враховувала досвід минулих козацько-селянських повстань на чолі з К. Косинським та С. Наливайко, який довів, що для всенародного повстання проти польської шляхти поки що бракує сили, а тому старанно уникала відкритого протистояння з урядом. З польської сторони окремі політики, такі як Ян Замойський та Станіслав Жолкевський також намагалися максимально уникати небажаних конфліктів з козацтвом [9, с. 241], яке часто надавало владі суттєву допомогу в численних військових кампаніях, а іноді і просто рятувало польські війська від ганебних поразок. Успіхами у військових справах П. Сагайдачний дав відчутти владі силу козацтва і його необхідність для держави. Він проявляв розумну лояльність до влади і викликав у неї певну довіру. За словами польського воєначальника Якуба Собеського, він був вірний королю і Речі Посполитій, суворо придушував козацькі своєвольства, за що козаки його недолюбливали і ледве не позбавили уряду. Разом з тим сучасник відмічав його непримиренність до зрадників віри, що давало привід його противникам підозрювати його в прихильності до Речі Посполитої [5, с. 60]. Але невизначена політика офіційної влади по відношенню до козацтва далеко не сприяла лояльності самого козацтва до цієї влади. “Привчені до цілковитої непослідовності свого уряду, який то заохочував їх при потребі, то зупиняв при небезпеці, вони зовсім не зважали на королівські універсали” [13, с. 125]. А тому П. Сагайдачному досить часто доводилося виступати посередником між урядом Речі Посполитої

та запорозькою вольницею, яка не бажала визнавати зверхності короля над козаками [12, с. 171]. П. Сагайдачний добре розумів, що однієї військової потуги запорожців для реалізації своїх задумів буде недостатньо. Культ зброї і особистої свободи низового козацтва був для його задумів занадто локальним. Потрібна була більш широка об'єднана база, ідеологічна основа спільна для всього народу. І такою основою стало православ'я, бо воно увібрало в себе все найцінніше і найкорисніше, що було в руському світогляді. Воно акумулювало в собі основні традиції руського життя і було для нього цілком адаптованим.

Вдало використавши присутність на території українських земель єрусалимського патріарха Феофана, П. Сагайдачний навесні 1620 р. ініціював звернення православних до патріарха з проханням висвятити для церкви нових владик. Цей крок був потрібний для відновлення в повному обсязі церковної православної ієрархії в протизагони унії. Незважаючи на хвилю роздратування з боку католицько-клерикальних кіл Речі Посполитої, П. Сагайдачний переконав Феофана піти на такий крок і 6 жовтня 1620 р. в Києві патріарх Феофан зі своїми супровідниками – софійським митрополитом Неофітом і єпископом Авраамом висвятив ігумена Михайлівського монастиря Іова Борецького Київським митрополитом і ще п'ятьох єпископів у Полоцьк, Володимир-Волинський, Луцьк, Перемишль та Холм – найбільші тоді релігійні центри. У такий спосіб православна церква була підсилена внутрішньо. Таким чином, завдяки мудрій політиці П. Сагайдачного було відроджено на території України православну ієрархію і врятовано православну церкву від небезпеки залишитися без духовенства.

Ідея відродження української держави в тій чи іншій формі була поширена в першій половині XVII ст. в Україні і за її межами. Значна заслуга в цьому належала козащині й тій ролі, яку вона відіграла в українському політичному житті, зокрема за часів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Приписувана “ректору шкіл київських” Касіану Саковичу славнозвісна “Протестація” української ієрархії до Сойму й усієї Речі Посполитої 1620-1621 р. яскраво підкреслила, кажучи про “лицарських людей”, козаків, що “це ж бо те плем'я славного руського роду, з Яфетового насіння, котре воювало грецьке царство на Чорному морі і на суходолі. Це з того покоління військо, котре за руського монарха Олега в своїх моносилах по морю й по землі... плавало й Царгород штурмувало. Це ж вони за святого руського монарха Володимира Великого воювали Грецію, Македонію й Ілірію... Що інші народи виборюють словами й дискурсами, то доказують козаки самим ділом” [7, с. 164].

Нововисвячені владики у своєму маніфесті привітали Запорозьке військо словами найвищого признання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства. Таке пафосне порівняння було зовсім не випадковим. Це не була данина модним тоді софістичним прийомам. У такий спосіб церква визнала провідну роль козацтва і, відповідно, його право облаштування світського життя народу, яке колись належало князівській провідній верстві.

Факт долучення козацтва до Київського Богоявленського братства практично формалізував сформовану П. Сагайдачним ідеологію козацтва на весь подальший період його існування. А засоби її реалізації залишалися традиційними для того часу і єдино можливими для козацтва – збройна боротьба. Але ця боротьба потребувала відповідної організації, яка була запозичена в головному осередку козацтва – Запорозькій Січі, де успішно діяла традиційна багаторівнева модель врядування.

Вступ П. Сагайдачного разом з усім Запорозьким військом до Київського Богоявленського братства підсилив церкву ззовні. Відтепер козацька військова сила міцно спиралася на ідеологію, яка у вигляді православ'я була спільною для всього українства. Так було закладено фундамент державності, подальшій розбудові якої завадила смерть гетьмана. Достеменно не відомо, чи діяв він інтуїтивно, підкоряючись поточній ситуації, чи цілком свідомо, спираючись на знання практичного досвіду очільників держави попередньої княжої доби, але те, що ці дії цілком співпадали з алгоритмами зміцнення державності часів княжої доби, не викликає ніяких сумнівів. Згадаємо, як “варязька епоха” дала князеві фактичну силу, оперту на військо, а “візантійські впливи” збільшили його авторитет релігійним культом. Точно в такій послідовності діяв і гетьман П. Сагайдачний. Він дбав про військо і церкву. Уся його політична діяльність спиралася на ці два стовпи державності. Це була особлива заслуга гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, який став посередником між обома осередками і з'єднав їх для однієї мети. Так пізніше чинитиме і його наступник Б. Хмельницький.

Ефективність цього консолідуючого кроку стала очевидною вже в червні 1621 р., коли в урочищі Суха Діброва (між Ржищевом та Білою Церквою – *О. Олійник*) на загальній козацькій раді, що, згідно з традицією, зібралася для вирішення питання про спільні дії з коронним військом проти турків, були присутні і очільники православного духовенства – митрополит Іов Борецький, єпископ Єзекіль Курцевич та близько трьохсот священників і півсотні ченців. Таке широке представництво на фоні загрозливої військової ситуації змусило королівських посланців, що були присутні на раді, пообіцяти від імені уряду Речі Посполитої поступки в релігійному питанні.

Логічним продовженням внутрішньополітичної діяльності були активні дії і в цілком самостійній зовнішній політиці. О. Апанович припустила, що саме з ініціативи гетьмана П. Сагайдачного протягом 1617 – 1620 рр. відбувалися переговори з правителями Ірану щодо створення антитурецького союзу [1, с. 79]. Саме П. Сагайдачного вважають ініціатором розширення зв'язків між Військом Запорозьким і Московією. Направлене ним на початку 1620 р. до царя посольство на чолі козацького отамана П. Одинця заявило в Посольському приказі про бажання служити московському царю [10, с. 99]. У цей же час альтернативними до московського напрямку виступали контакти з посланцями німецького імператора, які закликали гетьмана прислужитися Священній Римській Імперії. [3, с. 386] Така багатовекторна зовнішньополітична діяльність гетьмана була направлена на пошук потенційних

союзників, на яких можна було б спертися в майбутньому.

Далеко не всі дослідники цього історичного періоду зрозуміли політичну мудрість П. Сагайдачного, а тому у вітчизняній історичній літературі певний час побутувала оцінка особи П. Сагайдачного як “польсько-шляхетського угодовця”. П. Куліш досить однобоко оцінював історичні заслуги П. Сагайдачного, як і всього козацтва, які, на його думку, полягали лише у “вострепятствовании двум великим силам убить русский народ матеріально, стереть его с лица земли и, прославить его одною гибелью.” Такі висновки витікали з його негативного ставлення до козацтва, в якому він вбачав виключно деструктивну силу: “... а бытие козачества имело характер чисто отрицательный, никогда – положительного, как представляют некоторые историки... оно имело характер всегда расчётливо-материальный и не имело никогда – расчётливо-духовного” [8, с. 417–418]. Така категоричність навряд чи може бути прийнятною до всього козацтва взагалі, як і до його знаменитого ватажка. Козацтво в політиці П. Сагайдачного відіграло роль головного інструменту в досягненні ним поставленої мети. Він його постійно вдосконалював як з військової точки зору, відточуючи тактику і стратегію ведення бойових дій, вводячи залізну дисципліну, так і з морально-психологічної сторони, тісно пов’язавши його з церквою і другою за значимістю верствою українського суспільства – міщанством, яке як і козацтво керувалося власним демократичним порядком, щоправда іншого, іноземного зразка – магдебурзького права. І Крип’якевич взагалі вважав, що “найбільшим ділом П. Сагайдачного було поєднання козацької політики із стремліннями української інтелігенції.” Цей союз, на його думку, дав можливість міщанству і духовенству сміливіше і енергійніше проводити свої плани. “... Козаччина вийшла поза тісне коло своїх класових інтересів і до своєї програми включила загальнонаціональні справи – оборону церкви і культури” [7, с. 164]. Але очевидним є і те, що в цій обороні національних інтересів були присутні і елементи їх розширення. На жаль, відомі на сьогодні джерела не дають нам можливості визначити, до яких меж П. Сагайдачний планував їх розширити.

Зрозуміло тільки те, що на фоні поєднання вдалої внутрішньої політики, яка включала в себе зміцнення мілітарної сили козацтва і позицій православної церкви, з активною зовнішньополітичною діяльністю, логічно мало постати питання ефективного управління і взаємодії цих ключових інститутів державності. І постійне прагнення гетьмана до збільшення козацького реєстру та розширення територій підконтрольних козацтву, окрім очевидних кількісних показників, свідчить саме про прагнення підпорядкувати традиційній моделі врядування якомога більше людей на максимально можливій території.

Отже, за короткий період активної політичної діяльності гетьмана П. Сагайдачного, крім загальноновизнаних здобутків у військовій, релігійній і дипломатичній царині, не слід забувати і про його державотворчі здобутки. Саме тому його діяльність має велике значення в історії України і повинна розглядатися з більш широких позицій державотворення.

Таким чином, державотворчий потенціал провідників нашого народу

чи не вперше був яскраво продемонстрований у послідовній і виваженій політиці гетьмана П. Сагайдачного. Численними заслугами гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного є такі: впорядкування козацького війська, ефективна дипломатична діяльність, активна участь у тогочасній європейській політиці, реанімація і підтримка православної церкви та піднесення освітньої справи. Слід додати ще й значний його внесок у відродження і поширення на контрольованих козацтвом територіях традиційної моделі врядування. Усі ці здобутки стали тим надійним підмурком, на якому майже через 30 років трималася держава Б. Хмельницького – Запорозьке військо. Тому і не дивно, що цього талановитого і авторитетного керівника з державницьким мисленням козаки обирали на гетьманство кілька разів.

Для з'ясування питання витоків та генези державотворчих процесів, зокрема традицій врядування як основи національного державотворення слід ще раз переглянути відомі джерела з метою засвідчення наявності чи відсутності проявів елементів державотворення в діяльності чи увявленні попередників та наступників П. Сагайдачного.

Література:

1. *Апанович О. М.* Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К., Дніпро. 1991. – 335 с.
2. *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К. : Либідь. 1993. – 287 с.
3. *Грушевський М.* Історія України – Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7. – 300 с.
4. *Гуржій О. І.* Постаті історії: Петро Сагайдачний. Основні засади військової стратегії українського війська в першій чверті XVII століття (за досвідом підготовки і проведення походу на Москву у 1617-1618 рр.) // Запорозька Старовина ; О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 2. – С. 62–73.
5. *История Хотинского похода Якова Собеского* // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Вып. 2. – С. 60.
6. *Коваленко Л. Т.* Петро Конашевич-Сагайдачний / Л. Т. Коваленко // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 128–136.
7. *Крип'якевич І.* Історія України / І. Крип'якевич. – Л. : Світ. – 1990. – 519 с.
8. *Кулиш П. А.* История возсоединения Руси : в 2 т. / П. А. Кулиш. – СПб., Тип. тов-ва “Общественная польза”. 1874. – Т. 2. – 456 с.
9. *Леп'яко С.* Козацькі війни половини XVI століття / С. Леп'яко. – Чернігів. Сіверянська думка. 1996. – 284 с.
10. *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорізького / В. І. Сергійчук. – К. : Україна. 1991. – 252 с.
11. *Фірсов О. В.* Військово-політична діяльність П. Сагайдачного та Б. Хмельницького: порівняльний аналіз. Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди” / О. В. Фірсов. – Переяслав-Хмельницький, 2008.

12. *Щербак В.* Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 300 с.

13. *Яворницький Д. І.* Історія Запорізьких козаків : в 3 т. – Л. : Світ, 1991. – Т. 2. – 392 с.

14. *Яворницький Д. І.* Історія Запорізьких козаків : в 3 т. – Л. : Світ, 1991. – Т. 3. – 456 с.

Надійшла до редколегії 06.05.2011 р.